

XAKAS TÜRKÜLƏRİ VƏ ONLARIN DİLİ

İsmayıl KAZIMOV

(Əvvəli ötən sayımızda)

Ə saiti bu dilin alınmalarında g hər-filə yazılır:

Səs dəyişmələri. Sözüün ilk hecasında dəyişmələr.

(sonuncu forma xakas dilinə aiddir), sen- sən-sin, beg-bəy-big, kel-gəl-kil, temir-dəmir-timir və s.

P samiti çox işlənilir. Azərbaycan dilində «b» samitinin yerinə: pasha (başqa), pis (biz), pis (beş), pir (bir), pay (bəy), paar (bağır), pala (bala),

B samitinin əvəzinə «m» işlənilir: moyun (boyun), müüs (buynuz), munı (bunu), minja (bunja), mayıl (bayıl).

H samiti də xakaslarda geniş yayılıb. Azərbaycan dilində «h»-ni «q» əvəz edir: halmak (qalmaq), habırğa (qabırğa), har (qar), has (qaz), hayna (qayna.), hulax (qulaq), hıs (qız), hus (quş).

Alınma sözlərdə k (ka) nın işlənməsi: kaban (qaban), kakao, karavan (karvan), kamera və s.

Söz başında ç samitinin işlənməsi. Azərbaycan dilində «y» samiti həmin samiti əvəz edir: çar (yar), çarğı (yarğı), çarış (yarış), çorğa (yorğa), çurt (yurd), çıl (yıl, il).

S- z uyğunluğu: sös (söz), kımıs (kımız), semis (semiz) və s.

Z-d uyğunluğu: azah (adək), azır (adır-ayırım), azırıl. (adırıl.), pözik (bedük- yüksək) və s.

Ng qovuşuq səsə işlənməsi: yanğı-naa (yengi, yeni), yanğak-naah (yanaq) və s.

Uzun saitlər: aal (ağıl, kənd), aar (ağır), naa (yanğı, yeni), saap (sağıp), çaylaa (yaylağı, yaylası), kızıe (kişige, kişimye), Tilküğe-türgee (Tilküğe, tülküyə) və s.

Samitlərdə bas verən dəyişmələr:

Xakas dilində b, d, z, c samitləri sözüün başında və axırında işlənmə bilmir. V, j, f, ts, şç, ş samitləri türk mənşəli sözlərin quruluşunda iştirak etmir. Çox qədimdən rus dilindən xakas dilinə keçmiş sözlərdə həmin samitlərdən biri varsa, xakas dili ən azından danışq dilində, sözügedən səsləri öz səslərinə döndərə bilməzdir. Məs.: vagon-pagon, fabrika-pabrika.

Xakas dilində yaxın dillər- şor, çulim, sarıquyğur, etnik qrup olan qırğızlar. Xakas dilinin digər xüsusiyyətləri: sözüün ç-y: çol-yol; nan-yan «yan», paar-ümumtürk* bağır «qaraçıyər»; it (et-ümumtürk, ut «etmək»). Orta əsrlərdə bu dilə Sibirdə yaşayan digər türklərin, tatar-noqay tip qırpaq dialektlərinin güclü təsiri olmuşdur. Xakas dialektlərində həmin qırpaqlaşma müşahidə olunur.

İndi tarix özəl bir şans verib ki, bütün Avrasiya coğrafiyasında olan türklər öyrənilsin Azərbaycanla müqayisədə (İ.K.)

Xakas dilində reduplikasiya. Reduplikasiya dildə leksik hadisələrindən biridir. Sözüün təkrarıdır. Cümlə emfatik funksiyasının qazanılmasında bu hadisədən istifadə olunur. Reduplikasiya sifət nitq hissəsinin yüksək dərəcə əlamətini əks etdirir. Xakas dilində də rəngin, gözəlliyin və digər əşyaların kəmiyyətcə intensivliyini ifadə edir. Məs.: xap-xara (qapqara, ən qara), xıp-xızıl (ən qırmızı, çox qırmızı), sap-sarı (sapsarı), tip-tiqlek (ən dairəvi), xarasxı (qaranlıq), xap-xarası, xap-xarası pol parqan, sap-sarıq (sapsarı), çap-çarix ay sıx kilqen (ən işıqlı ay çıxdı), çoon-çop-çoon (çox böyük), uluğ-uluğ (ən böyük), irke-irke (ən kiçik), püzük-püzük (ən yüksək), ipizig (çox isti), kirkirlik (ən kirli), xarxazırq (çox tez), kirkür (çox qoca), sursuux (çox sığuc), appayas (ağappay), parpaa (ən yeni), öröl (ən yaş), sürsüün (çox böyük), aparıg (çox təmiz) və s.

Göründüyü kimi, bu formaların yazılışı da bizim dildə olan yazılışdan fərqlənir.

Morfologiya

Xakas dilinin qrammatik quruluşu ittisaqi dillərin quruluşudur. Bu quruluşu sözyaradıcılığı və formayaradıcı quruluş təşkil edir.

Xakasların dili öz morfoloji quruluşuna görə də qonşu türk dillərindən fərqlənir. Əsas və köməkçi nitq hissələri sistemi, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, zaman, şəxs kateqoriyaları dillərin mövcudluq əlamətləridir, ona görə də bu və ya digər bir dili başqasından fərqləndirmək üçün bunların varlığı və ya yoxluğu deyil, hansı formada, hansı vasitələrlə gerçəkləşməsi əsasdır. Bu cəhətdən digər türk dilləri ilə müqayisədə xakasların dilində bir sıra morfoloji proseslərin «lengiməsi» müşahidə olunur.

Xakas dilinin hal sistemində (8 hal) yeni göstərici kilçisidir. Bu istiqamət, yönəlmə halıdır. Kimə doğru, nəyə doğru sualına cavab verilir.

Sonuncu sözün başlanmasına əlavə, könek, könektN, könekti, könekke, könekte, könekteN, könekser, könekneN (sonuncu vasitə halı) (N-sağır nunu ifadə edir).

Xakas dilində sual mənasını yaradan şəkilçilərin 6 variantı qeyd olunur: babe, pape, mame (Türk lehcələri grameri. Edib Prof. Dr. Ahmet Bican Ericilasun. Ankara, 2012, s.1106) Məs.: par ba? (varmı?), sın ma? (doğru mu?), ol çah-sı kizi be? (o yaxşı insanmı?).

Xakas dilinin morfologiyasında sahib şəxsə mənsub əşya arasında münasibətlər aşağıdakı izoqloslarla ifadə olunur: min ügretçibin (müəlliməm), sin ügretçizin (müəllimsən), ol ügretçi (o müəllimdir), pis ügretçibis (müllimsiniz), sinner ügretçizer (müəllimsiniz), onlar olar ügretçiler (onlar müəllimdir).

Ad düzəldən şəkilçilər: çaa-çı (savaşçı), sadıg-çı (satıcı), im-çi (həkim), terben-çi (dəyirmançı), palıh-çı (balıqçı), ip-çi (qadın); kniga-jah (kitabçıq), tura çah (evçik), para-jah (uşağıqaz); nanmur-lıg (yağmurlu), har-lıg (qarlı), çil-lig (yelli, küləkli), küs-tig (güclü), at-tig (atlı), süt-tig (südlü, ton-nıg (paltolu), şkola-lıg (məktəbli), maşına-lıg

(arabalı); harın-daş (qardaş), arğıs-taş (arxadaş), pilek-tes (bilərzik).

Sonu sağır nunla (N) bitən şəkilçi xakas dilini fərqləndirir: iki-ölen (ikisi birlikdə, tört-ölen (dördü birlikdə), sigiz-ölen (səkkizi birlikdə), pis törtən kil-dibis (biz dörd kişi birlikdə getdik), pis üzolenmis (biz üç kişiyik, üçümüz birlikdəyik)

İsim. -oh,-ök gücləndirici morfoloji göstəricisi: kızı-kızı ök-kizok «insan kimi, iqnsan da), pala-pala-oh-paloh (uşaq kimi, uşaq da)

Xakas dilinin cəm şəkilçisi -lar morfoloji göstəricisinin variantlarıdır: aNnar (ovlar), imner (dərmanlar), attar (atlar), çititer (gənclər) və s.

Bu dildə mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakılardır: -m,- im,- N,-iN, -ı,-zı,-zi,-bis,-bıs,-ıbıs,-ibis,- Nar,-Ner,-ınar, -iner;-ları,-leri,-narı,-tarı,-teri. Nümunə: ügretçi, ügretçim, ügretçin, ügretçizi, ügretçibis, ügretçinNer, ügretçileri.

Sifət. Ah (ağ), hara (qara), kök (göy, mavi), hızıl (qırmızı), sarıg (sarı), noğan (yaşıl), uluğ (böyük), çoon (qalın), niske (incə), çahsı (yaxşı), uzun və s.

Say. siizon- sekiz on (səksən), çition -yedi on (yetmiş), alton-altı on (altmış), otıs (otuz), kırk-hırh (qırq) və s.

Bölgü sayları: -ar, er,-lar,-ler variantları ilə: pir-er (birər), toğız-ar (doqquz), on-ar (onlar), altı-lar, altıyar ilig-er (əllişer), çiti-ler (yeddişer).

Əvəzlik. Min (mən), sin (sən), ol (o), pis (biz), sirer (siz), olar (onlar), pozım (özüm), kem (kim), pray (bütün), prayzı (hamısı) və s.

Zərf. Çrğar (yuxarı), töbin (aşağı), indire (irəli), peer (bəri), pıltır (keçən il), soNar (gələcək il) künükdündüs (gündüz) və s.

Feil. ır- ırla, uluğ-uluğla, tas- tasta (daş atmaq), sarıg- sarğal (saral), suğ-suğar (suvarmaq), pay-payı (zənginləşmək) və s.

Xakas dilində isimdən feil düzəltmə üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur:

-a,- e ad-a (ad vermək, ad qoymaq), -e (döşəmək, sərmək), -al,- el,-l- hal (sarılmaq), sarğ-al (sararmaq); -ar,- ı,- r- ağ-ar (ağarmaq. Kög-er (göyermək, yaşılmaq), -ay,- ey,- y- mökey- (əyilmək, baş əymək), kölbey (dik yerimək) topay,- torbay (önə çıxmaq);-ğar,- ger,- -har,-ker- ot-har (otlatmaq), inker (astar tikmək) və s.

Qoşmalar: üçün, teere,say (hər), çittre, azra, peer və s.

Ədat: pa-pe, ma-me, la-le, na-ne və s. Bağlayıcılar: Küsküde xar daa, nannır daa çarpaça (Payız gəlir və qa rve yağış yağır)

Nida. Ma, xalax, yo, xalax, ey!

Xakas dilində söz birləşmələri mürekkəb söz kimi götürülür. Məs.: ool pala (oğlan), xara tas (qara daş) və s.

Çoxmənalı söz kökləri. Leksik-qrammatik inkişaf «ilik omonimlik». Söz kökünün inkişafı mərhələləri və vasitələri.

Müşahidələr göstərir ki, müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşən bir sıra şəkilçilər Xakas türklərində məhsuldar şəkilçi kimi fəaliyyət göstərir. Məs.: mac,-gək,- nax və s. Qrammatik morfoloji göstəricilərin paralelliyi də bu dildə müşahidə olunur. Məsələn, ismin yönlük halında həm -a,- həm də -ga şəkilçiləri istifadə olunur. -ga şəkilçisi ümumən yaşlı xakasların dilində işlənilir.

Əslində hun-qırpaq dili olma etibarilə burada- ga sistem təşkil etməli idi. Deməli, b udil də az işlənmə dillər kimi deformatsiyaya məruz qalıb. Gənclər isə rusların təsiri altına düşüblər.

Uyğunluqlar fonetik sistemdə diqqətə jəlb edir. Bunlar tarixi faktdır. Xakas dili və onun 4 dialektləri ilə müqayisədə daha qədim nümunələr işlənilir.

Xakasların dilinin morfoloji mənzərəsi haqqında tam təsvir əldə etmək olur.

Leksika. Xakas dilinin əsas lüğət fondu başqa türk dillərinin leksikası ilə genetik baxımdan sıx əlaqədədir. Birinci növbədə uyğur qrupu türk dilləri ilə. Tarixi inkişaf prosesi, ümumi cəhətlər qonşu Sibir türklərinin sözləri ilə ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas xarakterik xüsusiyyət Povolj, Qafqaz yaxud Orta Aziya, ərəb-iran leksikası monqol alınmaları.

Məişət leksikası. Xakasların özləri-nəməxsus ənənəvi məişətləri mövcuddur. Geyim və bəzək şeylərinin adları, yeyinti məhsulları adları, ev əşyaları və kənd təsərrüfatı əşyalarının adları və s. bura daxildir. Onların geyimləri: Məs.: kömlək, qaftan, ətək, belbağ, al ton, boyunlux (moyunlux, buluz (köynək) və s.

Ailə-qohumluq münasibətini bildiren sözlər: abaa (böyk qardaş), ağa (baba), ada (ata), apçax (qoca), ipçi (qadın), ir (kişi), ool (oğul), olğan (uşaq), piçe (bacı) və s.

Heyvan adları: aba (ayı), alabarı (şir, lev), albığa (sobol), aday (it), an (zver), as (laska), asxır (aygır), at (at), ax kiik (keyik), inek (inek), krolik (krolik), külbüs (vəhşi keçi), oğlax (oğlaq), porsıx (porsuq), puba (buğa), pulan (los), püür (canavar), pızo (buzov), sileke (qoyun), sosxa (donuz), sım (maral), tazım (öküz), tibe (dəvə), tiin (dələ), xozan (dovşan), xoy (qoyun), xoosxa (pişik), xulun (qulan) və s.

Türk dillərində olan aygır, beyğir sözü xakaslarda axsır biçimindədir. Bu cür fərqli söz formalarına xakas dilinin lüğət tərkibində çox rast gəlmək olur. Məs.: ib (xakas)- ev (azərb.), əv (dial.), üy (qaz.), öy (dial.).

Quş adları: pudurçun (bildirçin), tanax (toyuq), xaraxçay (qaranquş), xarğa (qarğa), xartığa (yarasa), xas (qaz), xuu (qu quşu), ılaçın (bülbul) və s.

Balıq adları: alapığa (alabuğa), pazır (karas), sortan (şuka), küsküs (lenok), mindir (nalim), nomza (eleü), pazır (karas), pil (taymen), xamnax (sorqa) və s.

Həşərat adları: aar (arı), küü (mol), maas (ovod), örbekey (kəpənək), sarıska (saranca, qarışqa), seek (milçək), tarakan (tarakan), tobın (moşka), xara xurt (qara qurd), xımısxa (milçək) və s.

Bitki adları: ağas, arıs (roj), irben (boqorod otu), kindir (konoplə), köbirqen (soğan (sahədə bitən), mündürqes (rəçbina), nir (brusnika), nonnıx (çernika), nımirt (çeremuxa), os (osina), pubday (buğda), salğım (repa), salxuzux (podsolnux), sanıs (kalina), sarğay (saranca), saxçan ot (krapiva), sulu (oves), sıbı (pixta), tabılıgı (tavolocnik), tal (iva), tirek (topol), tıt (listveniüa), üqürsü (oquireü), xalba (çeremşa), xamıs (qamış), xarağay (sosna), xarağat (qarağat), xuzux ağazı (kedr), xızılıgıt (qırmızı smorodina), xıy ot (osot), xırlıx (kukol), çaxayax (çiçək), çistek (meyvə), çılanmot (iris), yablax (kartofka).

(Davamı 5-ci səhifədə)

XAKAS TÜRKÜLƏRİ VƏ ONLARIN DİLİ

(Əvvəli 3-cü səhifədə)

Coğrafi, geoloji, meteoroloji və s. terminlər: azırax (protok), ay (ay), altın (qızıl), altınarıx (şimal), **İir Solbani (Venera)**, İsker (şimal), kider (şərq), köl (göl), kumus (gümüş), kün (gün), küskü (payız), mindir (qrad), nanmır (yağış, yaağmur), oymax (oymaq), poraan (boran), pulut (bulud), sın (dağ keçidi), tağ (dağ), tay:a (tayqa), tan (veterok), tiqir (nebo), Ülqer (Ülkər), üstınarıx (cə-nub), xar (qar), xaya (qaya), xum (qum), xır (təpə), xırsı (qış), çazı (çöl), çayğı (yay), çar (sahil), çasxı (payız), Çidiqen (Böyük Ayı bürcü), çil (külək), çir (torpaq, ölkə), çis (medğ, bal?), çiltis (ulduz), çis (meşə) və s.

Ev, təsərrüfat əşyaları və s.: abdır (şkatulka), azır (vili), alaçax (alaçiq), alğay (kotelok), anmar (anbar), argamçı (kəngir, örkən), borona (borona), ib (yurta), kirpiç (kərpic), közeqe (pərdə), milka (hamam), odın (odun), paltı (balta), pasxaçax (çəkiç), pozıq (mismar), saban (kadka), samnax (qaşiq), samovar (samovar), sapçix (kaduška), sapxı (kosa), sapray (saray), senek (seni), skameyke (skameyka), soor (sani), sunduk (sandiq), sabırğı (metelka), terpek (koleso), tözek (döşək), tura (ev), tırbos (qrabli), xazaa (qarı), xazan (katyol), xana (zabor), xanaa (teleqa, araba) və s.

Geyim, ayaqqabı və bəzək adları: ilçipbe (zəncir sep), köqenek (köynək), monçix (munçux), meley (düymə), ödikmaymax (ayaqqabı), porik (papaq), ton (şuba), ux (corab) və s.

Yemək və içki məhsullarının adları: it (ət), sisteen it (kabab, şaşlik), xoyğalaan it (qurudulmuş ət), xaarğan it (qı-zardılmış ət), xurutxan it (qaynadılmış ət), tartxan i (fars), pızılax (pendir), smetana (smetan), un (un), üqre (sup), xalac (qalaç), xayas (yağ), ağ xayas (kərə yağı), çaqban xayas (bitki yağı), xurut (pendir), çarba (arpa yeməyi) və s.

Ovçuluq terminləri: miltix (silah), patron (patron), piston (piston), soğan (atəş), tuzax (tələ), ux (pulya), xarol (muşka), çaçax (luk) və s.

Gül adları: aalay (al), ağamdıxaqam-sıx, ağamdıx sarıq, ax (ağ), küren (kor-rimçniy), sarıq (sarı), xara (qara), **xap-xara, sap-sarıq, kızıl, xıp-xızıl.**

İl adları: küske çılı (siçan ili), inek çılı (inək ili), tülqü çılı (tülkü ili), xozan çılı (dovşan ili), kileski çılı (kərtənkələ ili, yaşeniü), çılan çılı (ilan ili), çılğı çılı (at ili), xoy çılı (qoyun ili), kizi çılı (adam ili), tanax çılı (toyuq ili), turna çılı (durna ili), öski çılı (keçi ili) (digər xalqlarda donuz ili)

Ay adları: çil ayı, kürqen ayı (yanvar), azıq ayı, poziq ayı (fevral), uluğ köpik ayı, pastağa köpik ayı, köpik ayı, xazan ayı (mart), kiçiq köpik ayı, son köpiq ayı, xosxar ayı (aprel), xıra tartçan ay, tarlağ ayı, siliker ayı (may), paar ayı, xandix ayı, tos ayı, çuluğ ayı (iyun), ot ayı, tos ayı, xara çuluğ ay (iyul), ot ayı, xıra kisçen ay, orğax ayı (avqust), xıra kisçen, ürtün ayı, ürtün alçan ay, poziq ayı (sentyabr), çarıs ayı, kiçiq soox ayı, kiçiq xırlas ayı (oktyabr), kiçiq xırlas ayı, uluğ soox ayı (noyabr), uluğ xırlas ayı, alay ayı (dekabr).

Xakas dili leksik-semantik cəhətdən zəngindir. Rus-xakas lüğətində omonim sözlərə çox rast gəlmək olur: **Æ**

) æ.

Xakas dilində rus sözləri həddən artıqdır. Bu da onların rus dili mühitində yaşamalarıdır. Rus dilindən olduğu kimi keçən sözlər: kombinezon, çexol, kol-pak, kolonist, kompromiss, korzina, kuznes, oqorod və s.

Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqli söz frmaları: nımırxa (yumurta), ool (oğlul), ördək (ördek) və s.

Onomastika.

Kişi adları: Ağbay, Adlo, Alat, İlin, İlka, Aris, Panok və s.

Qadın adları: Asa, Açı, İrkos, Kadın, Kaluk, Lasa, Kümüs, Madan, Mayak, Mayor, Mayne, Manit, Marğa, İnaq və s.

Coğrafi adlar: Marsel, Kızıl, Kızılqol, Kiras, Saqay, Şora, Şablıq və s.

Bir superetnos kimi xakas dilinin ünsiyyət vasitəsi olan ulu və ya əcdad dilin mövcudluğunu sübut edəcək kifayət qədər dəqillər mövcuddur. Çu baxımdan qədim xakslara aid tarixi abidələrin Sibirin və Altayın əlçatmaz toplanmasına və elm aləminə gətirilməsinə görə oraların sət təbiətinə borcluyuq. Ulu yurd, ulu dil anlayışlarını yalnız Altay və Sibir də yox, bütövlükdə bütün böyük Avrasiya coğrafiyasında və ən qədim insan məskənlərindən biri olan Ön Asiyada (Qafqazda) axtarmaq lazım gəlir. Ona görə ki, «eramızın əvvəllərində parçalanmış hun-türk superetnosunun müxtəlif tayfalarının eyniköklü dili hələ islamdan çox-çox öncə Qafqaz regionunda işlənilmişdir. Bu dilin müxtəlif elementlərinin qonşu, lakin qohum olmayan digər ölü və canlı dillərdə qalması da həmin fikri sübut etməkdədir» (**Məlikov İmran. Qədim xett və Azərbaycan dili uyğunluqları. Azərbaycan filologiyası məsələləri, I, Bakı, «Elm», 1983: 128-136**)

Xakas dilinin leksikası hər bir dilin lüğət tərkibi kimi, dilin uzun sürən inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Tədqiqatçılar xakas dilinin leksikasının inkişafını tarixən bir neçə dövrə ayırırlar.

1) Qədim türk epoxası (VI-VIII-IX əsrlər). Bu epoxada xakas dili qədim oğuz, qədim uyğur və qədim qırğız dilləri ilə əlaqədə olmuş və dillərdən söz mənimsənmişdir.

2) Orta türk epoxası (X-XIV əsrlər) Bu dövrdə xakas dili eləcə də digər dillər Qaraxanilər dövrünün sözlərini və Monqol leksik vahidlərini lüğət tərkibində istifadə etmişlər.

3) Yeni türk epoxası (XV-XX əsrlər) türk dilli xalqlarla, rus dili və rus xalqı ilə qaynayıb qarışaraq həmin dillərdən sözlər almışlar.

Xakas Muxtariyyət vilayəti bu statusu qazanandan sonra bu dilin əsas lüğət fondu digər türk dillərindən, həmçinin monqol və tunqus-mancur dillərindən leksik vahidlər mənimsəmişlər.

Müasir xakas dilində qədim leksik lay: puğa (buğa)- bus öz monqol dilində olan «buxa» sözü ilə bağlıdır, mancurdilində «buxa» (ayı), buxu (olen), buka (qoyun, keçi).

Türk-monqol yarımqrupu dilləri altay dillərinin bir budağını təşkil edir. Bunlar üçün altay dilləri əsas sayılır. Həqiqətən də, monqol və türk dilləri aprior dillərdir, leksik lay altay əsaslıdır...» (Bax: Vladimirov B. Sravnitel'nae qrammatika monqolqskoqo pisgmennoqo əzika i xakosqo nareçie. L., 1929, s.43)

Leksik əlaqələr, əlbəttə, regional səciyyəlidir.. Bu münasibətlər genetik qohumluqla bağlıdır. Məsələn, monqol di-

lində işlənən «kudağ» xakas dilində «xutux» (quyu) biçimində mənimsənilmişdir. Monqol dilində «bulanq» xakas dilində «pulun» (uqol), «jil» (il), xakas dilində «çıl» biçimində ənimənilmişdir. Monqol dilində «tanix» (tanımaz) xakas dilində «tanı» formasında uyğunlaşdırılmışdır. Bunlar bir sıra fonetik variasiyalara görə fərqlənirlər.

Beləliklə, monqol-xakas leksik paralellərinin geniş şəkildə öyrənilməsi bu dillərin inkişafında meydana çıxan fonetik dəyişiklikləri, səs uyğunluqlarını, səs əvəzlənmələrini, səs keçidlərini və digər fonetik hadisə və qanunların tarixi və sonrakı inkişafını müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynaya bilər. Leksik paralellərin tədqiqi sözlərin tarixən yazılış biçimlərini də üzə çıxarır. Müqayisə edilən xakas və monqol dillərində identik (eyni) variantların varlığı göz qabağındadır.

«Xakas dili bu gün, sabah, gələcəkdə»: problemlər və perspektivlər mövzusunda diskussiyalar təşkil olunur.

«Xızıl aal» qəzeti xakas dilində çapdan çıxır.

«Xakasiyada Milli Dil günü» 5 sentyabr 2019-dan təşkil olunur.

Dilin qorunması və inkişafında diqqət yetirilir.

77% şagirdər məktəblərdə xakas dilini öyrənilir. Bu faiz 80 %-ə qaldırmaq nəzərdə tutulur.

Xakasiyada 2000-ci ildə «Xakas dili ili» kimi elan olunmuşdur.

Rusiya Federasiyasında 42, 604 insan (2010) xakas dilində danışır.

«Xakas dili mənim üçün...» diskursu çox önəmlidir.

2017-ci ildən Xakasiyada Xakas dili günü qeyd olunub. Bu gündən müasir xakas yazısı da formalaşmışdır. 13 iyun 2017-ci ildən.

«Xakas dili günü» Xakasiyada yeni təsis olunmuş bayramlardandır. «İNE TİLİ». Ana dili –xalqın üreyidir.

Dil situasıyası. Xakas əhalisinin şəhərlərdə öyrədilməsi bir problem kimi ortaya çıxır. Rusdilli əhali arasında xakas dili unksionallaşır.

Xakasların dil situasıyası (kənd əhalisi arasında) Milli məktəblərin inkişafı ana dilinin funksiası genişlənilir.

Xakasiya respublikasında müasir dil situasıyasının səciyyəsi marginal durum yaranıb. Sosial-ekonomik dəyişmələr dil situasıyasına öz təsirini göstərir. Avtoton xalqın dili marginal durumdadır.

Xakas dilinin və onun dialektlərinin sosiolingvistik tədqiqi.

Bu ölkədə dil situasıyası pozitiv dəyişmələrdə, cəmiyyətdə baş verən anlamının qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunur. Konkret polietnik regionlarda. Bu ölkənin dil siyasəti və dil situasıyası haqqında maraqlı informasiyanı «

-i xakas dilini öyrənməyə meyillidir. Amma onların 8 %-i xakas dilini öyrənir (Bax:

45 mindən çox xakas bu dildə danışır. Xakas adı çin transkripsiyasına görə tayfanın adı «kırqıs» (yaxud «karaqas»)

Xakas dili və onun dialektləri türk sistemli dillərin şimal-şərq qrupuna aiddir.

Sintaksis

Məlum olduğu kimi, yüksək abstraksiya xarakterinə görə, ümumiyyətlə, türk dillərinin sintaktik quruluşunda diqqət çəkən fərqli cəhətlər bir o qədər yoxdur. Bizim xakas türklərinin dilinin söz birləşmələri, sadə cümlə tipləri, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələri təsviri prosesində müşahidələrimiz də bu fikri təsdiqləyir. Aydın olur ki, xakasların da azlıq təşkil etməsinə və yad dilin təsiri altında yaşamasına baxmayaraq dillərinin mükəmməl sintaksisi var. Məhz bu sintaksisin kamilliyi ilə xakas epoxasının dilindəki bədii-emosional məzmun və təsir qədim və zəngin ədəbi dil olan Azərbaycan dilindəki dastanların səviyyəsində görünür.

Biz söz birləşməsinə nümunə verməklə təsvir edirik: ° (oğlan), xıs pala (qız), çit kizi (gənc insan), xakas kizi (xakas), naa çıl (yeni il).. Çayğı kün (yay günü).

Xakas türklərinin sintaksisində rus dilinin təsiri ilə bir sıra fərqli əhətlər özünü göstərir. Mətn yaradan xakas şair və yazıçıları öncə rus dilində əsərlər yazdığından öz ana dilində yazarkən bu təsir istər-istəməz müşahidə olunur. Xakas dilində mətnlər də bu fikrə haqq qazandırır.

Xakas dilinin sintaksisində digər türk dillərindən fərqlilik cümlələrdə devrik (çevrilmi) yapıların sıx-sıx istifadə olunmasıdır. Bunun səbəbi olaraq rus dilinin təsiri göstərilir. Xakas dilinin yazı dili halına gətirilişi sırasında ilk ədəbi əsərləri yazanlar əvvəlcə rus dilində yazdıqları üçün daha sonra öz dillərində əsərlər yazmışlar. Bunun yazı dilinə keçidi intensiv olmuşdur. Mətn nümunələrində bu vəziyyətlə qarşılaşmaq olur. Məs.: Min... parəğa sağıncam (Mən getmək istəyirəm), MiniN azıranarım kilçe (Yemək yemək istəyirəm)

Sadə cümlələr. Xakas dilində də sadə cümlələr iki əsas struktur üzvünmətbədə və xəbərən yaxud S+O (subyektlə və obyektin) sintezindən ibarətdir. Bu quruluş həmin növ cümlələrin türk dil ümumiliyyəsinə münasibətini aydınlaşdırır, həmçinin onun tarixi hərəkət meyilini- keçmişə doğru inkişafını izləməyə imkan verir. Məs.: Ol pardı (O getdi), palıx tuttu (o)-balıq tutdu.

Xakas dilində müstəqil-qapalı və sinxronik-semantik vahid olan mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur modelləri o biri türk dillərində olduğu kimidir. Bu vahidlər hər şansı bir mətnə müstəqil olaraq daxil olur. Bu dildə mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsində sinxron-diaxron istiqamətli monoqrafik tədqiqatlar hələlik yoxdur. Məs.: tabesiz mürəkkəb cümlələr: Ol toğıstı toğın salıp tınanca (O, işini qurtardı və istirahət etdi)

Tabeli mürəkkəb cümlələr: Pazın ködir-köpze, talay la köqerçe, xri körine çoğıl (Nə vaxt o başını qaldırdı, sahili gördü); Asxıssar parəğa polzan, min sağa pıree nime çaxırçıxım (Əgər siz Asxıssar getsəniz, bəzi şeyləri sifariş verək).